

Osmanlı Para Tarihi Üzerine Asırlık Çalışmalar

Halil SAHİLLİOĞLU, Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme,

Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1958.

Halil SAHİLLİOĞLU, Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1965.

Tahsin ÖZCAN*

Osmanlı iktisat tarihi üzerine yapılan çalışmaların sayılarında son yıllarda hissedilir derecede artış olduğu gözlenmektedir. Ancak bunlara örnek olabilecek araştırmaların sayıları az olduğu gibi bir kısmının da nisyana terk edilmiş olması ilim hayatımız için büyük bir kayıptır. Halil Sahillioğlu tarafından Osmanlı para tarihi üzerine yapılan doktora ve doçentlik tezleri bu açıdan numüne teşkil edecek kıymetli birer eser mahiyetindedir. Ömrünü arşivlerde geçiren Sahillioğlu'nun yaklaşık yarım asır önce tamamladığı doktora tezi ile bunu müteakiben yazdığı doçentlik tezinin bugüne kadar basılmamış olması ve literatürde hak ettiği yeri bulamayışı gerçekten üzücüdür. Burada en azından bu kaybı kısmen de olsa telafi edebilmek ve konuyla ilgilenen araştırmacıların dikkatini çekmek amacıyla kısa bir tanıtım ve değerlendirme yapılacaktır.

Arşiv çalışmaları tabiatı gereği bir hayli zor ve yıpratıcıdır. Okuma zorluklarının yanında sayıları milyonlarla ifade edilen belge arasından muayyen bir konudakilerin seçilmesi, bunlardan elde edilen verilerin biraraya getirilerek belli bir çerçevede tasnifi, tahlili ve okuyucuya aktarılması hayli yoğun bir çabayı gerektirmektedir. Osmanlı arşivinin henüz tasnif dahi edilmediği bir dönemde yapılmış olması açısından Sahillioğlu'nun tezlerinde de bu sıkıntılardan fazlasıyla yaşamış olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak, bütün bu zorluklara ve dönemin günümüze göre ilkel denilebilecek imkânlarına ya da imkânsızlıklarına rağmen ortaya konulan eserler Osmanlı para tarihi alanında önemli bir boşluğu doldurmuş ve sonraki çalışmalar için de birer örnek oluşturmuştur.

Osmanlı devletinin kuruluşundan XVII. asrın sonlarına kadar Osmanlı para tarihinin incelendiği doktora tezi bir giriş, iki ana bölüm ve zeyillerden oluşmak-

* Dr., İktisat Tarihçisi.

tadır. Giriş kısmında para sistemi ile ilgisi dolayısıyla Osmanlı ağırlık ölçüleri sistemi hakkında genel mahiyette bilgi verilerek konunun anlatımında ortaya çıkabilecek müphemlikler giderilmektedir. Daha sonra Osmanlı para sisteminin genel karakteri hakkında umumi mahiyette bilgi verilmektedir. Buna göre Osmanlı para sistemi başlangıçta akçe denilen gümüş paraya dayalı mono-metalist bir yapı arz ederken Fatih'in ilk altın parayı darbıyla birlikte altın ve gümüşten oluşan bi-metalist bir mahiyet kazanmıştır. Bu sistem genel olarak XVII. yüzyılın sonlarına kadar istikrarlı bir şekilde devam etmiş, bu dönemde gümüş darlığından dolayı bakır paraya da ibra imkânı tanınmak istenmişse de uygulama fazla uzun sürememiştir. XVII. asrın sonlarından itibaren akçeye dayalı gümüş sistemi değişerek guruşun esas alındığı yeni bir sisteme geçilmiştir. Tezin konusu XVII. asırla sınırlandırıldığı için bu safha inceleme dışı bırakılmıştır.

Tezin birinci bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nda tedavül eden memleket paralarıyla yabancı paraların tanıtımına ayrılmıştır. Memleket paraları başlığı altında gümüş para olarak akçe tanıtılmakta; muhtelif tarihlerde darb edilen akçeler hakkında bilgi verilmektedir. Bu çerçevede sikke tecdidi, tashihi, tağşiş gibi konularla ilgili ayrıntılara girilmekte ve örnekleriyle birlikte devlete gelir sağlayan bir politika olarak bu tür faaliyetlerden nasıl yararlandığı üzerinde durulmaktadır. İlaveten, farklı bölgelerde tedavül eden pâre, şâhî ve kefevî akçelerin menşei, tedavül imkânları vb. konular üzerinde de durulmaktadır. Yine memleket parası başlığı altında altın paraların tanıtımı yapılmakta, ilk Türk altınının darbindan itibaren bu konudaki gelişmeler ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Son olarak bakır paraların tanıtımı yapılarak ağırlıkları, râyicileri, piyasaya çıkarılması ve tedavül süreleri ile eski bakır paraların (mankurların) tedavül yasakları gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Birinci bölümün ikinci kısmında yabancı paraların tanıtımı yapılmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı topraklarında tedavül eden yabancı paraların mahiyeti, miktarı, tedavül alanları, bunların Osmanlı paraları karşısındaki değerleri ve bu değerlerin zaman içindeki değişimleri gibi konular üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde maden hareketleriyle de bağlantılı olarak gümüş ve altın paraların değer değişimleri, râyicileri gibi konular ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Özellikle Amerikan gümüşünün Avrupa'daki tesirleri ve bunun Osmanlı para sistemi üzerindeki etkileri vb. konularda da zaman zaman aydınlatıcı açıklamalar yapılmaktadır.

Birinci bölümde yer alan bilgiler daha çok tasvirî mahiyettedir. İkinci bölümde ise ağırlıklı olarak konuyla ilgili tahlillere yer verilmiştir. Bu bölümün başlığı akçe devalüasyonlarının sebep ve neticeleri şeklindedir. Bu çerçevede akçe devalüasyonunun sebepleri araştırılmakta ve bu sebeplerin en önemlisi olan bütçe açıkları üzerinde durulmaktadır. Verilen bilgilerden devletin güçlü olduğu dönemlerde bütçe açıklarının fazla görülmediği, özellikle XVI. asrın başında istikrarlı bir maliye döneminin yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak zamanla devlet harcamalarının artması, savaşların finansmanında zorluk çekilmesi karşısında yeni

vergilere başvurulduğu ve devalüasyon yoluna gidildiği görülmektedir. Özellikle XVII. asır boyunca müzmin bir hâl aldığı belirtilen bütçe açıklarının çeşitli sıkıntılara sebep olduğu kaydedilmekte; asrın ilk yarısında görülen Celâfi isyanlarının sebepleri arasında ağır vergiler ve devalüasyondan kaynaklanan sıkıntıların yattığı tespiti yapılmaktadır.

İkinci bölümde farklı ülkelerin paralarının ayar ve veznindeki farklılıktan kaynaklanan milletlerarası para ve kıymetli maden hareketleri ayrı bir başlık altında incelenmekte, bu çerçevede para ve maden hareketlerinin sebepleri, dâhilî ve hâricî maden hareketleri, bu hareketlerin yoğunlaştığı güzergâhlar anlatılmaktadır. Konuyla bağlantılı olarak kıymetli madenler konusundaki düzenlemeler, maden imal ve ihraç yasakları, sebepleri ve yol açtığı problemlerle birlikte ele alınarak izahına çalışılmaktadır. Özellikle harp ve para buhranları dönemlerinde başvuru olan bu yasakların faydadan ziyade tabii seyrinde işleyişini sürdüren uluslararası ticari sistemi baltaladığı; karşı mukavemet hareketlerinin ortaya çıktığı, bu durumda ihracı yasak olan madenlerin kaçak yollardan ülke dışına çıkarıldığı, böylece ticaret yollarının da değişmesine yol açıldığı, bunun da uzun vadede devletin gelirleri açısından önemli kayıplara sebep olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci bölümde “Devalüasyon Arifesinde Osmanlı Parası” başlığı altında ele alınan bir diğer konuyu da kalpazanlık ve cezaları oluşturmaktadır. Bu bölümde verilen bilgilerden özellikle devalüasyon yapılacağı dönemlerde kalpazanlık hareketlerinin yoğunluk kazandığı, kalp ve kırkık akçelerin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu tür davranışların zaman zaman münferit olmaktan çıkıp bizzat darphane mültezimleri ve devletin görevlileri tarafından organize bir şekilde icra edildiğine dair örnekler de verilmektedir. Bu gibi durumlarda devletin bir yandan yasaklama yoluyla kalp, ayarı düşük ve kırkık akçelerin kullanımını engellemeye çalışırken bir yandan da bu tür paraların yaygınlaştığı yerlerde yeni darphaneler kurularak sikke tashihine gidildiği görülmektedir. Ancak kalpazanlığın zaman zaman muazzam boyutlara ulaştığı, paranın ihtiva ettiği maden miktarına ve ağırlığına bağlı olarak büyük farklılıkların olduğu dönemlerde memleket haricinden de gemilerle kalp para getirilerek büyük kazançların elde edildiği anlaşılmaktadır.

Tezde devalüasyon ve neticeleri de ayrı bir başlık altında incelenmektedir. Bu çerçevede devalüasyonun amacı, muvaffakiyeti ve neticeleri gibi konular üzerinde durulmaktadır. Devalüasyon sonucunda fiyatlarda meydana gelen değişimler, bu dönemlerde ortaya çıkan hesap paraları ile yabancı paralara artan rağbet, ücret ve maaşlarda meydana gelen değişimler ve buna bağlı olarak dar gelirliilerin davranışları gibi konular tahlil edilmektedir. Bu kısmın sonunda devalüasyonların sosyal neticeleri de incelenmekte ve ortaya çıkan sosyal kutuplaşmalara işaret edilmektedir.

Tezin sonunda oldukça kıymetli bilgiler ihtiva eden iki ayrı zeyil yer almaktadır. Darphanelerle ilgili kısımda darphanelerin kuruluş yerleri, idaresi, işletilme şekilleri, darp tekniği, darphane faaliyetini tayin eden âmiller gibi konular işlenmektedir. Buna ilaveten muhtelif darphanelerin iltizam bedelleri ile ilgili elde

edilen bilgiler verilmektedir. İkinci zeyilde ise akçenin (1957 yılı Ocak ayındaki gümüş fiyatı esas alınarak) bugünkü para ile takribi değeri hakkında örnek hesaplamalar yapılmakta, özellikle kadı sicillerindeki nafaka kayıtları ve bazı özel hizmet akitlerindeki bilgiler esas alınarak günlük geçimdeki yeri hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Son olarak verilen vesika örnekleri hem tezin kaynaklarının tanıtılması hem de bu konularda araştırma yapacak araştırmacılara ışık tutması açısından kıymetli birer örnek mahiyetindedir.

Tezin bibliyografyasındaki zenginlik hemen dikkati çekmektedir. Matbu ve yazma eserlerin ve makalelerin yanında zengin arşiv kaynaklarına işaret edilen bu derece zengin bir bibliyografya oluşturabilmek, arşivlerin araştırma imkânları açısından daha elverişli hale geldiği ve bilgi ve belgeye ulaşma yollarının alabildiğine arttığı günümüz şartları açısından bile bir hayli zordur. Bu yönüyle Sahilli-oglu'nun çalışması gerçekten olağanüstü bir çabanın ürünüdür.

Osmanlı para tarihinin 1640-1740 yıllarını içine alan bir asırlık dönemini inceleyen doçentlik tezi, doktora tezinin bir devamı mahiyetindedir. Konusu itibarıyla oldukça problemlili bir dönemi ele alan bu çalışma da yine bir giriş ile iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında 1640'tan önceki Osmanlı parası (akçe, akçenin katları, akçe ve mahallî paralar, altın, akçenin eczâsı), Osmanlı para politikası, harp masrafları, dünya maden hareketleri, Amerikan gümüşü ve buna bağlı olarak ortaya çıkan maden hareketleri gibi konular ele alınarak incelenen dönemle ilgili genel bilgiler verilmektedir.

Bir asırlık dönem ana hatlarıyla iki kısma ayrılmakta ve birinci bölümde milli paranın ihlal edildiği mağşuş paralar devri başlığıyla 1640-1685 yıllarındaki konuyla ilgili gelişmeler ele alınmaktadır. Bu bölümde doktora tezinde gördüğümüz tasnife de bağlı kalınarak incelenen dönemde tedavülde bulunan memleket paraları ve yabancı paralar hakkında bilgi verilmektedir. Memleket paraları olarak sayılan akçe, Osmanlı altını (Şerifi) ve bakır paralar tanıtıldıktan sonra bu dönemde faaliyet gösteren taşra darphaneleri hakkında da bilgiler yer almaktadır. Yabancı paralar olarak da yaldız ve Macar altını gibi altın paralar ile muhtelif gümüş paralar tanıtılmakta, özellikle oldukça yaygın bir tedavül imkânı kazanan ve ehemmiyetli miktarlarda sahtesi de üretilen sümn ile Avrupa devletleri tarafından üretilen ve çeşitli adlarla tedavül eden muhtelif güruşların tanıtımı yapılmaktadır.

İkinci bölümün konusunu oluşturan ve 1685-1740 yıllarını kapsayan ikinci devre milli paraya dönüş devri olarak adlandırılmaktadır. Burada öncelikli olarak bütçe açıkları üzerinde durulmakta ve güneş yılı ile ay yılı farkından ortaya çıkan mali boşluk ve bunun doğurduğu sıkıntılar ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Buna göre zirai üretime dayalı devlet gelirleri güneş yılı esasında tahsil edilirken maaşlar vb. ödemeler ay yılı esasından yapıldığından bu iki takvim arasındaki fark yaklaşık otuz yıllık bir sürede bir yılı (sıvış yılı) bulduğundan ortaya önemli bir açık çıkmakta, bu da ödemelerde gecikmelere yol açtığı gibi zaman zaman da ciddi mali bunalımlara ve buna bağlı olarak da sosyal çalkantılara sebep olmak-

taydı. Bu problemin önceki dönemlerde ortaya çıkmayışı, devlet maliyesinin güçlü olması ve bu açığı kapatacak derecede geniş imkânlarla sahip olması ile izah edilebilir.

Sahillioğlu tarafından bakır paraya dayanan enflasyon devresi olarak adlandırılan dönemde mali sıkıntıları aşmak için bakır paraya müracaat edildiği ve 1687 yılından itibaren yoğun bir şekilde mankur darbu yoluna gidildiği görülmektedir. Ancak bu da başta enflasyon olmak üzere çeşitli mali ve sosyal sıkıntılara sebep olmuş, hayat pahalılığı yanında kalpazanlık hareketlerine yol açmıştır. Neticede 1691'de mankurun darbına son verilmiştir.

Bakır para tecrübesinin başarısızlığa uğramasından sonra Osmanlı para sisteminin büyük bir dönüşüm yaşadığı görülmektedir. Bu tarihlerden itibaren akçe terk edilerek enflasyonu önlemek ve mali sıkıntıyı ortadan kaldırmak amacıyla, bir geçiş döneminin ardından guruş adıyla yeni bir para birimi oluşturulduğunu görmekteyiz. Ayrıntılı bir şekilde anlatılan inişli çıkışlı ve oldukça sıkıntılı bir dönem olan bu sürecin sonunda yeniden altın paraya dönüş yaşandığı tespiti yapılmaktadır. Sahillioğlu tarafından, bu dönemde darb edilen gümüş ve altın paralar hakkında geniş bilgi verildiği gibi darphanelerin maden tedariki konusu da ayrı bir başlık altında incelenerek maden temin edilen kaynaklar ve mübâyaa alanlarının neler olduğu izah edilmektedir.

Bu bölümde son olarak para ve fiyatlar başlığı altında paranın değerindeki değişim ile fiyatların değişimi arasındaki ilişkiye yönelik tahliller yapılmaktadır. Bu kısmın sonunda buğday fiyatları ile ilgili ayrıntılı tablolar da yer almaktadır. Tezin sonunda ise yine incelenen konularla ilgili oldukça kıymetli belge örnekleri verilmiştir.

Her iki eserde, arşiv araştırmasının mahiyetinden kaynaklanan sıkıntılar, verilerin toplanmasının zorluğu, kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği, belli dönemlerle ilgili verilerin hiç bulunamayışı gibi imkânsızlıklara rağmen Sahillioğlu'nun konuya olan derin vukûfiyeti, arşiv belgelerine olan hâkimiyeti açık bir şekilde görülebilmektedir. Buna rağmen çoğu yerde temkinli ifadeler kullanması ilmî üslup açısından yeni nesil araştırmacılar da pek rastlayamadığımız türden bir ilmî dürüstlük örneği oluşturmaktadır. Kesin bilgiye ulaşamadığı, ya da eldeki verilerden hareketle yorum yapmaya çalıştığında Sahillioğlu'nun ihtimalleri sıralamakla beraber kesin kanaat belirtmeyerek bunun sadece ihtimal olduğunu, farklı faktörlerin devreye girmesi halinde değişebileceğini ifade etmesi, örneğine pek rastlayamadığımız bir ifade şeklidir. Tesadüfen ulaştığı birkaç belgeden elde ettiği bilgilerden hareketle hayal mahsulü teoriler üreten araştırmacıların dil, üslup, metod ve sâir açılardan Sahillioğlu'ndan öğreneceği çok şey olduğunu söylemek herhalde abartılı olmasa gerek.

Sahillioğlu'nun dipnotları çalışmasının hemen hemen yarısını oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında her bir dipnotta ayrı bir konuda zengin ve doyurucu bilgilerin verildiğini görmekteyiz. Konuların izaha ihtiyaç göstermesi bir yana; müellifimizin engin ilmî birikiminin bunda önemli bir rol oynadığını söy-

leyebiliriz. Dolayısıyla bu bilgiler de konuyla ilgilenen kişiler için zengin bir ansiklopedik kaynak oluşturacak mahiyettedir.

Başlangıçta da ifade edildiği gibi, Sahillioğlu'nun her iki tezinin de günümüze kadar basılmamış olması önemli bir kayıptır. Bazı kısımlarının sonradan makale halinde yayınlanmış olması (Sahillioğlu'nun makalelerinin topluca neşri için bkz. Halil Sahillioğlu, *Studies on Ottoman Economic and Social History*, IRCICA, İstanbul 1999) bir ölçüde teselli olarak kabul edilse bile, kendi bütünlüğü içinde bu çalışmaların geç de olsa ilim âlemine kazandırılması önemli bir kazanç olacaktır. Arşivlerde ortaya çıkan yeni belgelerin ve bugüne kadar yapılan diğer araştırmaların ışığında daha da zenginleştirilmesi imkân dahilinde olmakla birlikte, mevcut haliyle bile indeks ilavesi ve tabloların yeniden düzenlenmesiyle bu mümkün olabilecek durumdadır. İlaveten, Sahillioğlu'nun şimdiye kadar yalnızca öğrencileriyle veya yakın çevresiyle paylaşma imkânı bulabildiği yarım asrı aşan arşiv tecrübesinin ve birikiminin de literatüre kazandırılması Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarını açısından mühim bir kazanım olacaktır.

On the Ottoman Monetary History

***Halil Sahillioğlu, Ottoman Monetary History From the Formation of the Ottoman State to the End of 17th Century* (PhD Thesis, Istanbul University, 1958).**

***Halil Sahillioğlu, Ottoman Monetary History, 1640-1740* (Thesis for Associate Professorship, Istanbul University, 1965).**

Tahsin ÖZCAN

Abstract

Halil Sahillioğlu is an eminent scholar of Ottoman History and an expert on Ottoman archival sources. This article gives a review of his Ph.D. thesis (in 1958) and his study prepared for associate professorship (in 1965; both are still unpublished). He analyzes Ottoman monetary history from the formation of the Ottoman State to the end of 17th century in the former and for the period of 1640-1740 in the latter. He also gives detailed information on the role of the international monetary and metal movements in Ottoman monetary history for the same periods. Based on archival sources, these two studies give us very useful information on Ottoman monetary history and were the first of their kind. They were fervently recommended by the historians and other academicians in related fields. It is unfortunate that they have not been published yet, and this article may lead to the publication of these studies.